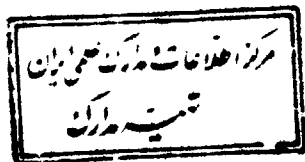

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۲۴۸۵۰

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

بررسی موسیقی عشق در شاهنامه فردوسی

بر پایه قافیه وردیف

پایان نامه

دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی

استاد راهنما

جناب آقای دکتر محمد رضا عینی کدکنی

استادان مشاور

جناب آقای دکتر محمد جعفر باجعی - جناب آقای دکتر تقی وجدیان کامیاب

نکات: نقیب نقوی - خرداد ۲۶

۲۴۸۵۰

فهرست

پیشگفتار.....	۱
ز آموزگاران مبرتاب سر.....	۸

۱

۱- منطق هنری.....	۱۱
۲- شکل و محتوا.....	۱۶
۳- فرمالیسم و نقد.....	۲۵
۴- شعر چیست.....	۳۰
۵- معماری شعر.....	۳۵
۶- پیوند موسیقی و شعر.....	۳۷
۷- زبان راستین شاهنامه.....	۴۲

۲

۱- قافیه‌اندیشی.....	۴۶
۲- قافیه چیست.....	۴۸
۳- قافیه یا پساوند.....	۵۰
۴- نگاهی به پیشینه قافیه در ادبیات جهان.....	۵۲
۵- قافیه در زبان دری.....	۵۶
۶- شکوه قافیه در شعر.....	۵۸

۶۱ ..... ۷- قافیه‌های غنی

۳

نگاهی به ویژگیهای قافیه در شاهنامه فردوسی

- ۶۶ ..... ۱- قافیه الف - دال
- ۷۹ ..... ۲- قافیه‌های مختوم به صامت - ر
- ۸۶ ..... ۳- مرکز صوتی - گار
- ۸۷ ..... ۴- مرکز صوتی - وار
- ۹۰ ..... ۵- قافیه‌های مختوم به صامت - ر، با مراکز صوتی گوناگون
- ۹۱ ..... ۶- مرکز صوتی - وء - تر
- ۹۴ ..... ۷- قافیه - ز
- ۹۹ ..... ۸- قافیه‌های گوناگون: س - ی
- ۱۰۱ ..... ۹- قافیه‌های مختوم به صامت - ش
- ۱۰۴ ..... ۱۰- قافیه غ - ک
- ۱۰۶ ..... ۱۱- قافیه - گ
- ۱۰۷ ..... ۱۲- قافیه - ل
- ۱۰۸ ..... ۱۳- قافیه - م
- ۱۱۱ ..... ۱۴- قافیه‌های مختوم به مصوت - و
- ۱۱۳ ..... ۱۵- قافیه - ه
- ۱۱۵ ..... ۱۶- قافیه - ی
- ۱۲۰ ..... ۱۷- قافیه - ن
- ۱۲۱ ..... ۱۸- مرکز صوتی - وان

- ۱۹- مرکز صوتی - مان ۱۲۸
- ۲۰- مرکز صوتی - هان ۱۳۸
- ۲۱- مرکز صوتی - ران ۱۴۳
- ۲۲- مرکز صوتی - یان ۱۵۰
- ۲۳- مراکز صوتی - دان و - شان ۱۵۵
- ۲۴- مراکز صوتی - گان، - ستان، - نان - لان ۱۵۹
- ۲۵- مرکز صوتی - ستان ۱۶۲
- ۲۶- مرکز صوتی - نان ۱۶۴
- ۲۷- مرکز صوتی - لان ۱۶۵
- ۲۸- مراکز صوتی - ین، - تن و ۱۶۷

۴

نگاهی به برخی از دیگر ویژگیهای قافیه در شاهنامه

- ۱- قافیه‌های دیداری یا چشمی ۱۷۲
- ۲- قافیه‌های نادرست ۱۷۸
- ۳- قافیه‌های نادرست با افزوده شدن «بر» ۱۸۱
- ۴- قافیه‌های نادرست به جهت تکرارهای همانند ۱۸۵
- ۵- عیوب قافیه ۱۹۱
- ۶- قافیه‌های مختل ۱۹۶
- ۷- قافیه‌های ناهمگن ۱۹۹

- ۱- ردیف و ویژگیهای آن در شاهنامه..... ۲۰۱
- ۲- همخوانی ردیف با قافیه، حروف، مصوتها و صامتها..... ۲۰۷
- ۳- همخوانی های مستقیم، غیر مستقیم، یک سویه و دوسویه
- ۴- دگرگون شدن قافیه به ردیف و ایجاد موسیقی بیشتر..... ۲۱۶
- ۵- ردیفهای غنی..... ۲۲۲
- ۶- دگرگون شدن ردیف به ذوقافیتین و ایجاد موسیقی بیشتر..... ۲۲۵
- ۷- حاجب؛ نوعی ردیف، گونه ای ابزار جمال شناسی در شعر..... ۲۳۲
- ۸- ردیفهای گوناگون و ایجاد موسیقی بیشتر با توجه به هماهنگی های درونی..... ۲۳۷

- ۱- نگاهی به جنبه های ذوقی و موسیقی درونی شعر در شاهنامه..... ۲۳۹
- ۲- تکرار و نقش آن در موسیقی شعر..... ۲۴۶
- ۳- جناس و آرایه های زبانی در شاهنامه..... ۲۵۱
- ۴- صنعت ازدواج..... ۲۵۷

- ۱- فهرست بیتها بر مبنای چاپهای مسکروخالقی با ضبط اختلاف در نسخه های گوناگون..... ۲۶۲
- ۲- فهرست قافیه های آماری..... ۳۴۹
- ۳- مشخصات مراجع..... ۳۷۵

علائم اختصاری

علائم اختصاری که برای سهولت دستیابی بدان عیناً به همان گونه‌ای که در متن شاهنامه آمده، در این نوشته نقل شده است:

علائم اختصاری دستنویس‌های اساس چاپ مسکو	علائم اختصاری دستنویس‌های اساس شاهنامه خالقی
۱- لندن ۱۲۷۶/۶۷۵ باعلامت م	۱- فلورانس ۱۲۱۷/۶۱۴ باعلامت ف
۲- لنینگراد ۱۳۳۳/۷۳۳ " ل	۲- لندن ۱۲۷۶/۶۷۵ " ل
۳- خاورشناسی ۱۴۴۵/۸۴۹ " خ ۱	۳- طویقاپوسرای ۱۳۳۰/۷۳۱ " س
۴- خاورشناسی بی تاریخ (احتمالاً قرن ۱۵) " خ ۲	۴- لنینگراد ۱۳۳۳/۷۳۳ " لن
۵- نسخه قاهره (۱) " ق	۵- قاهره ۷۴۱ " ق
۶- ترجمه عربی بنداری " ع	۶- قاهره ۷۹۶ ۲ " ۲ق
۷- چاپ ماکان " کا	۷- لیدن ۸۴۰ " لی
۸- چاپ ژول موهل " مو	۸- پاریس ۸۴۴ " پ
۹- چاپ بروخیم " بخ	۹- پاپ در واتیکان ۸۴۸ " و
۱۰- نسخه بایسنقری " سن	۱۰- آکسفورد ۸۵۲ " آ
	۱۱- بریتانیا ۸۹۱ " ۲ل
	۱۲- برلین ۸۹۴ " ب

۱- لازم به یادآوری است که در چاپ مسکو از جلد چهارم به بعد، دستنویس قاهره که تاریخ کتابت آن ۷۹۶ در مقدمه جلد ۴ شاهنامه ذکر شده به کار گرفته شد. اما زنده یاد استاد مینوی در مقدمه رستم و سهراب (ص ۲۱) که توسط بنیاد شاهنامه در ۱۳۵۲ زیر نظری انتشار یافته، تاریخ کتابت دستنویس قاهره را ۷۴۱ دانسته است. همچنین در مقدمه داستان سیاوش که در ۱۳۶۳ منتشر شد، در صفحه «ی» مقدمه همان تاریخ را یادآور شده و می‌افزاید که این دستنویس در طبقه‌بندی ارزش و اعتبار نسخ، بلافاصله پس از نسخه لندن قرار می‌گیرد.

* در این نوشته شمارهٔ بیت‌های الحاقی نیز عیناً بر مبنای چاپ‌های شاهنامه دیده می‌شود. همچنین م در برابر هر بیت علامت اختصاری چاپ مسکو و خ، چاپ خالقی است.

هر آن که گوید که دانشم
همه دانشی بر، توانا شدم
چنان که نادان تویی آن زمان
شو بر تن خویش بر بدبکان
چو دانشده مردم بود آرزو
همی دانش او نیاید به بر
دبیری رساند جوان به تحبیت
کند ناسزا را سزا و بخت
اگر هست در انا گل افشان کند
ز باغ گل افشان بیابان کند
میاز و نماز موت از مرنج
چه تازی بکین چه تازی بگنج

به نام خداوند جان و خرد

شاهنامه از آثار گرانسنگ ادبیات فارسی و از زمره بزرگترین آثار حماسی بشری است که بیش از هزار سال پیش به همت والا و کلک هنرآفرین استاد فرزانه توس گام به عرصه ادبیات جهان گذاشت. از بد روزگار، از هنگام درگذشت فردوسی تا بیش از دویست یا دویست و پنجاه سال پس از آن، هیچ آگاهی روشنی از سرنوشت دستنوشته‌های این کتاب در دست نیست.

کهن‌ترین نسخه‌هایی که تا کنون از شاهنامه به دست آمده مورخ ۶۱۴ هـ.ق، یعنی دویست سال پس از روزگار فردوسی است، که متعلق به کتابخانه فلورانس ایتالیاست، اما در اصالت تاریخ آن تردید شده است.^(۱) پس از آن، کهن‌ترین نسخه محفوظ در کتابخانه موزه بریتانیاست در لندن، مورخ ۶۷۵ هـ.ق، که کمترین تردیدی در درستی تاریخ آن نیست.

افزون بر این، دستنویس‌های بسیار دیگری از شاهنامه در کتابخانه‌های سراسر جهان پراکنده است. از روی کهن‌ترین نسخه‌های شاهنامه یعنی نسخه فلورانس و دستنویس لندن اکنون دو چاپ در اختیار ماست: نخست چاپ مسکو که نسخه لندن را به عنوان نسخه «اصل» برگزیده و با چند دستنویس دیگر شاهنامه که پس از آن تاریخ به کتابت درآمده، مقابله کرده است. این شاهنامه زیر نظر ی.ا. برتلس و عبدالحسین نوشین در ۹ جلد به چاپ رسیده است^(۲)، و می‌توان

۱- بنگرید به: روشن، محمد «شاهنامه فردوسی کتابخانه فلورانس» *نمیرم از این پس که من زنده‌ام*، ص

۲۵۹-۲۵۵

۲- در دهه ۱۹۵۰ مؤسسه خاورشناسی فرهنگستان علوم اتحاد شوروی گروهی از دانشمندان را به سرپرستی ی.ا. برتلس *É.E. Bertels*، و پس از وفات وی در ۱۹۵۷، به سرپرستی عبدالحسین نوشین، به تهیه متنی از شاهنامه گماشت که طی ۱۱ سال میان سالهای ۱۹۶۰ و ۱۹۷۱ در ۹ جلد در مسکو انتشار یافت.

گفت که در حال حاضر کامل‌ترین و بهترین شاهنامه چاپ شده‌ای است که در دسترس ماست. تازه‌ترین چاپی که از شاهنامه در سالهای اخیر مجلداتی از آن به دست ما رسیده، چاپی است به کوشش دکتر جلال خالقی مطلق، که براساس نسخه فلورانس و چند دستنویس دیگر صورت گرفته است. این شاهنامه تا پایان پادشاهی کیخسرو را در ۴ جلد (مطابق پایان جلد پنجم شاهنامه چاپ مسکو) در بر می‌گیرد^(۱).

با توجه به این دو چاپ که بر اساس کهن‌ترین دستنوشته‌های موجود و مقابله با بیش از بیست نسخه دیگر صورت گرفته است، نوعی ناهماهنگی و عدم تطابق و دخل و تصرفهای بسیار فراوانی در ابیات شاهنامه از جهات مختلف به چشم می‌خورد، که دانسته نیست کدام اصالت دارد و کدام فاقد اصالت است.

برتلس، در مقدمه چاپ خود به این نکته اشاره کرده است که چاپ مسکو ادعا نمی‌کند بهترین، کامل‌ترین و بی‌عیب‌ترین چاپی است که بر مبنای کهن‌ترین نسخه موجود در دنیا صورت گرفته، اما بر آن است که چاپ این کتاب می‌تواند بر پایه علمی و زبان شناختی برای راه یافتن به جهان پهناور اندیشه فردوسی از دید واژگانی و زبانی راهگشای بررسیهای دقیق‌تری باشد.

نگارنده که شیفته شاهنامه و زبان پالوده پارسی است، پس از رای زدن‌ها و یاری جستن‌های بسیار با استادان و صاحب نظران بر آن شد که برای نزدیک شدن به شناخت زبان راستین شاهنامه گام در این پهنه گسترده و شگرف بگذارد، باشد که در این میان بتواند گرهی از کار بگشاید.

این که از فرو رفتن در این دریای پهناور چه گوهری فراچنگ می‌آید، روشن نبود. اما امیدوار بود روزنه‌ای بگشاید که زوایای پنهان زبان والا و هنرمندانه فردوسی در شاهنامه بهتر و بیشتر روشن گردد.

آنچه این جسارت را به او بخشید که با تمام ناتوانی خود به چنین کار پر مخاطره‌ای دست

۱- دنباله این شاهنامه در حال چاپ شدن است. جلد پنجم با آن که چاپ شده، اما هنوز به دست ما نرسیده است.

بزند، روی گشاده دانشی مرد روزگار ما استاد دکتر شفیع کدکنی بود که مهربانانه با نهایت بزرگواری او را یاری کرد و منت‌ها بر او گذاشت و سکان کشتی بی لنگر و کژ و مژ او را در این دریای خروشان به دست گرفت، و وی را در رساندن به ساحل نجات یاری کرد. این بود که به هنگام مخاطرات بارها با خود زمزمه کردم:

چون تو را نوح است کشتی بان، ز توفان غم مخور

از دیگر سوی، بادبان افراشته دیگری این کشتی به دریا سپرده را بسیار یاری رساند و موجب آمد که عزم سفر را جزم‌تر کرد، و آن رهنمودهای خردورانه استادان مایه‌ور و فرهیخته آقایان دکتر محمد جعفر یاحقی، و دکتر وحیدیان کامیار بود که به یاری آن از این توفان موج خیز می‌شد جانی سالم به در برد.

این بود که بر آن شد موسیقی شعر در شاهنامه فردوسی را بر پایه قافیه و ردیف، به عنوان پایان‌نامه تحصیلی خود برگزیند، چراکه موسیقی شعر در قافیه بویژه در قالب مثنوی نقشی بسیار حساس و تعیین‌کننده دارد و چنانچه قافیه بیت مختل یا ناهمگن باشد، بخوبی قابل تشخیص است. از سویی بیشتر قافیه‌های غنی^(۱) یا «اعنات»ها که معمولاً شاعر به قصد آرایش کلام یا هنرنمایی به کار می‌گیرد، می‌تواند میزانی برای سنجش هنر شاعری و توان سخن‌پردازی او باشد. اگر چه فردوسی در سرتاسر شاهنامه تقریباً از روی قصد و از سر تکلف و تصنع بیتی را سروده است، اما بررسی شعر شاهنامه از این نگاه، به پاره‌ای قانونمندیها می‌انجامد که از آن میان می‌توان تا حد زیادی به سروده‌های راستین او نزدیک شد و اصل را از نااصل بازشناخت.

شیوه کار:

در این رساله سعی شده است نخست با بررسیهای آماری، کاربرد واژه‌ها و کارکرد زبانی در شاهنامه و دو اثر حماسی دیگر یعنی سروده‌های دقیقی و هزار بیت از گرشاسپ‌نامه اسدی توسی که هر کدام به فاصله نزدیک به پنجاه سال پیش از پایان یافتن شاهنامه و یا پس از آن سروده شده است، شناخته شود.

این بررسی نشان می‌دهد که فردوسی نه از روی قصد، بلکه تنها از رهگذر ذوق سلیم و برخورداری از هنر والای شاعری خود، در بسیاری از موارد از قافیه‌های غنی - یعنی آنچه پیشینیان «اعنات» یا «لزوم ما لایلزم» خوانده‌اند، بهره می‌گیرد - بی آن که به چنین کاری نیاز باشد. پس بهتر آن می‌نمود که از این میان به یافتن ویژگیهای قافیه غنی، تنها در مواردی که اختلاف در ضبط نسخه‌ها وجود دارد، بپردازد، و از این رهگذر به زبان شعر شاهنامه اندکی نزدیک‌تر شود بنابراین روش زیر را برای پی جویی کار پیش گرفت:

۱- بررسی متن شاهنامه، بر مبنای چاپ مسکو به کوشش دکتر سعید حمیدیان، چاپ سال ۱۳۷۳.

با توجه به این که تمام پانویسهای چاپ مسکو که در دهه ۱۹۵۰ توسط مؤسسه خاورشناسی علوم اتحاد شوروی انجام گرفته؛ به زبان روسی است و امکان بهره‌وری از آن برای فارسی زبانان فراهم نیست، چاپ حمیدیان که آنها را به فارسی برگردانیده است، اساس کار قرار گرفت. گرچه کمتر تفاوتی در این دو چاپ نیست و در چاپ اخیر که از روی چاپ مسکو صورت گرفته، حتی صفحات و شماره ابیات برای دستیابی آسان، به همان صورتی که در چاپ مسکو آمده، حفظ شده است.

۲- مطابقت چاپ مسکو (پایان جلد پنجم)، با چاپ دکتر خالقی مطلق تا جایی که در دسترس است (ج ۴).

۳- گزینش سه هزار بیت از شاهنامه فردوسی فقط بر مبنای چاپ مسکو به گونه تصادفی^(۱) و بررسی آماری قافیه و ردیف برای دستیابی به زبان شعر فردوسی از دید موسیقایی، همچنین سروده‌های دقیقی و هزار بیت از گرشاسپ نامه اسدی توسی برای مقایسه، با توجه به این که هر کدام از این آثار حماسی در روزگاری نه چندان دور، از زمانه فردوسی پدید آمده‌اند.

بنابراین از شاهنامه و سروده‌های دو شاعر دیگر، پنج هزار بیت بدین گونه برگزیدیم:

الف) جلد نخست: مجموعاً هزار بیت (صفحه ۷۹-۱۴۲) ۸۹۵ بیت از داستان فریدون و ۱۰۵ بیت از داستان منوچهر. (تنها این جلد را با چاپ خالقی مطابقت کردیم.)

ب) جلد ششم: هزار بیت از آغاز داستان رستم و اسفندیار (صفحه ۱۶۶-۲۷۸).

پ) جلد هشتم: هزار بیت از آغاز پادشاهی هرمز (صفحه ۳۱۵-۳۷۴).

ت) جلد ششم شاهنامه: ۱۰۲۲ بیت دقیقی (صفحه ۶۵-۱۳۵).

ج) *گرشاسپ نامه* اسدی، به اهتمام حبیب یغمایی، تهران، ۱۳۱۷، هزار بیت (صفحه ۱۰۰-۱۵۶).

۴- از این پنج هزار بیت فقط برای نزدیک شدن به زبان شاعر از نگاه موسیقایی بر پایه قافیه و ردیف به گونه آماری سود جستیم.

۵- اساس کار در تمام شاهنامه بر استخراج قافیه‌هایی است که ضبط آنها در نسخه‌های گوناگون اختلاف دارد.

از جایی که این بررسی تنها بر پایه موسیقی کناری^(۱) شعر صورت گرفته و به محتوا و موسیقی درونی آن نپرداخته است، فصل نخست را به نگاهی بر منطق هنری، شناخت شکل (Form)، دیدگاه شکل‌گرایان (Formalists) و پیوند موسیقی و شعر اختصاص داده‌ایم.

در فصل دوم به شناخت قافیه، پیشینه آن در ادبیات جهان و زبان دری، و همچنین نقشی که قافیه در شعر ایفا می‌کند، پرداخته شده است.

کار اصلی این نوشته بررسی ویژگیهای قافیه در شاهنامه است، بویژه قافیه‌های غنی که

۱- منظور از موسیقی کناری، عواملی است که در نظام موسیقایی شعر دارای تأثیر است. ولی ظهور آن در سراسر بیت یا مصراع قابل مشاهده نیست. برعکس موسیقی بیرونی که تجلی آن در سراسر بیت و مصراع یکسان است. جلوه‌های موسیقی کناری بسیار است و آشکارترین نمونه آن، قافیه و ردیف است. اما منظور از موسیقی بیرونی شعر، جنبه‌های عروضی وزن شعر است (بنگرید به: موسیقی شعر، ص ۳۹۱).

با به دست دادن نوعی قانونمندی بر اساس خود شاهنامه و دواثر حماسی دیگر، تا حد زیادی ما را به زبان راستین شاهنامه رهنمون می‌شود. به گونه‌ای که می‌توان از میان واژه‌هایی که در شعر قافیه قرار گرفته‌اند و در ضبط آنها در نسخه‌های گوناگون اختلاف وجود دارد، دست کم آنچه را که به زبان شعر فردوسی نزدیک‌تر است، بازشناخت.

۴-۴ در شاهنامه جای پای کاستن‌ها، افزودن‌ها، دست‌بردن‌ها و بسیاری از عوامل دیگر را بخوبی می‌توان دید، که بی‌گمان بسیاری از این نابسامانی‌ها از رهگذر همین اعمال سلیقه‌های ناسخان و کاتبان صورت گرفته است.

دور نیست که در پاره‌ای موارد، برخی از این ناهماهنگی‌ها در نظم اولیه بیت‌ها، از ناحیه خود استاد توس به شاهنامه راه یافته باشد، اما بعدها که در سروده‌های خود تجدید نظر کرده به اصلاح آن دست زده است. به هر حال اشاره به این گونه موارد نیز در فصل دیگری از کار صورت گرفته است، با این امید که بتوان با تکیه بر شناخت و شکل و ساختار زبان شاهنامه، این گونه موارد را بهتر و بیشتر روشن کرد.

۴-۵ ویژگی‌های ردیف که از شاخصه‌های شعر فارسی است، و نقش بسیار بارزی در موسیقایی تر شدن شعر دارد^(۱) در شاهنامه در فصلی جداگانه بررسی شده است.

۴-۶ با این که پرداختن به جنبه‌های ذوقی و موسیقی درونی شعر در شاهنامه، در چهارچوب این بررسی نبود، به این جنبه از شعر شاهنامه در پایان به گونه‌ای گذرا اشاره شده است.

۴-۷ در فصل پایانی، فهرست بیت‌هایی که در متن آمده، بر مبنای چاپ‌های مسکو و خالقی با ضبط اختلاف در نسخه‌های گوناگون آورده شده است. شماره‌ای که برابر واژه‌ها در بیت دیده می‌شود، درست مطابق با متن شاهنامه است، تا دستیابی بدان با اشکال روبه رو نشود.

۱- شفیع کدکنی، موسیقی شعر، تهران، آگاه، ۱۳۶۸، ص ۱۲۴ به بعد.

همچنین ، برای پرهیز از آوردن نمونه‌های گوناگون در نوشته ، پاره‌ای از بیت‌ها فقط در این فهرست گنجانده شده ، و در متن تنها به یادآوری شمارهٔ ردیف بیت بسنده شده است .

فهرست قافیه‌هایی را که از آن به گونهٔ آماری بهره گرفته شده است ، در پایان این فصل

آورده‌ایم .

و اما ، فرجام کار ...

این بررسی دیدگاهها و نظریه‌های دانشمندان فرهیخته و استاد ارجمند ، دکتر شفیع کدکنی را در مورد اصول حاکم بر قافیه در شعر فردوسی تأیید می‌کند ، که از این رهگذر می‌توان ابیات دخیل و ابیات تغییر شکل یافته و تصحیف شده را بازشناخت^(۱) ، براساس قانونمندیهایی که از این بررسی به دست آمده ، این نتایج حاصل می‌شود :

۱- از میان واژه‌هایی که قافیه قرار می‌گیرند ، و اختلافی که در ضبط این واژه‌ها در نسخه‌های گوناگون وجود دارد می‌توان دریافت که موسیقایی‌ترین آنها ، نزدیکترین آنها به زبان شاهنامه است .

۲- اصول حاکم بر قافیه‌ها که از دید موسیقایی به گونه آماری مورد بررسی قرار گرفته نمایانگر آن است که هر چه قافیه در شاهنامه موسیقایی تر است ، به دستنویس‌های کهن تر که از اعتبار بیشتری برخوردارند نزدیک تر است ، و در این میان از نگاه موسیقایی ، برترین این نسخه‌ها دستنویس فلورانس است - هر چند که در اصالت تاریخ آن هنوز هم تردید وجود دارد - و پس از آن با اختلافی اندک ، دستنویس لندن و سپس قاهره و ... که در پایان هر بخش مطابق جدول نشان داده شده است .

امید است در سایهٔ این تلاش اندک توانسته باشم گامی ، هر چند کوتاه ، به سوی شناخت زبان راستین حکیم فرزانهٔ توس برداشته باشم .